

MÁRKUS BÉLA

„...leszek, aki vagyok”

Sütő András életműve körül

MÁRKUS BÉLA (1945) Debrecen

Úgy kezdem, ahogy Tamási Áron századik születésnapján Farkaslakán, a szülőház udvarán Sütő András kezdte, az ünnepest szavaival, köszöntő beszédét: „érezzék magukat otthon, mint kard a hüvelyében!” Hogy ez milyen készenléti állapot, fegyvere, viselője válogatja. S a helyzet is, ami most legyen a „kard ki kard!” bajvívó szándéka helyett a próbálkozás, hogy igenis, mégis akár két éles kard is megférhet egy hüvelyben. Vagyis hogy egy életmű, jelesül a Sütő Andrásé értékelésében, megítélésében két vagy akár több egymással ellentétes nézet, vélemény is számba vehető, latolgatható. Az alkalmat erre ismét – merthogy máskor, másképp már szoltam róla – a két évvel ezelőtt Marosvásárhelyen tartott műhelykonferencia előadásai szolgáltatják; ezek *(M)ilyen gazdagok vagyunk(?)* címen könyv alakban is hozzáférhetők. A tanácskozást az a Lázok János szervezte, akinek a pályáját – maga vallott róla – végigkísérte az író, s aki mint „magányos álmodozó” eleinte csak remélhette, hogy a konferencián kialakul majd egy olyan „közös beszédter”, ahol „teljesen eltérő vélemények is” szembesülhetnek egymással. Ha az alkotó „műve körül az elmúlt évtizedben alig történt valódi előrelépés”, akkor az előadásokhoz, a fel- és elszólásokhoz a változás-változtatás nyugodt hitével közeledhettek. Nekünk is ilyenformán szabad. Anélkül, hogy csörtetné az ember a kardját. Persze, csörtettem eleget, csörtessen már más is – egy-két tanácskozásbeli csörtéről tudósítva majd, mégis. Higgadtan, hogy nehogy úgy járjunk, mint – a *Létvégi hajrában* példázata szerint – Báthory Gábor fejedelem, akinek „majd minden madzagja a markába szakadt, olyan konokul rohant az indulatai után”. Erdély aranykora helyett a mai – ki tudja, milyen fémmel jelezhető – korból hozunk példát erre a szándékolt szelídségre. Ha a tanácskozáson valaki – jelesül Mester Béla – arra emlékeztet, hogy „az erdélyi és a többi határon túli magyar irodalom korántsem állt az irodalomolvasó közvélemény érdeklődésének középpontjában, inkább néhány, a téma iránt elkötelezett egyetemi oktató, esetleg egész tanszék, illetve folyóirat-szerkesztőség köré csoportosult az ezzel kapcsolatos aktivitás”, akkor sem rohanunk az indulataink után. Hanem mint néhány más esetben, eltöprengünk. Sütő egy-két kötete példányszámának ismeretében azon, hogy vajon kik vásárolhatták meg a Romániában négy kiadást megért *Anyám könnyű álmat ígér* 92 100 példányát, kik az *Engedjétek hozzáj jönni a szavakat* 49 800 darabját, de az *Évek, hazajáró lelkekből* is harmincezret. Egyetemi oktatók, szerkesztők, a sokpénzüek? Maguknak raktározták, várva az olvasók érdeklődését?

Kard és csörte, madzag és marok – szavak egy olyan szótárból, amelyet leginkább virágnyelvinek lehetne nevezni, egy kortárs tollforgatót követve, aki úgy viszonyul az efféle beszédhez, mint annak idején, a szocialista realizmus nevű paradigma beváltásakor talán Horváth Márton, talán Révai József az Illyés Gyulához, kifogásolván, micsoda aesopusi beszéd az övé. S milyen átkozottul kétkulacsos a magatartása! A megrovás, persze, felidézi mindenkori drámairodalmunk egyik legszellemesebb, a helyzet- és a jellemkomikum különböző formáiban tobzódó jelenetét, amint párizsi albérletükben Kálvint és Szervétet faggatva-vallatva a Hitnyomozó ítélkezik ekképp, Erasmusról éppen. Hasonló vélekedés saját magáról a *Csillag a máglyán* szerzőjének is fülébe juthatott. (Hisz róla is írták, beszéde aesopusi.) Vagy úgy, hogy közéleti, illetve szépírói értékrendszerének összeegyeztethetetlen voltát, megkettőződését emlegették föl, vagy úgy, hogy kétféle szerepkör betöltőjeként szoltak róla. Az előbbi elmarasztalásként hangzott, az utóbbi elismerésként, mégpedig annak a Szász Lászlónak az elemzésében, aki – Lázok János értékelése szerint – az életmű újraértelmezésének „arkhimédészi pontját” jelölte meg, Kálvint és Szervétet összegyűrt alaknak látva, s azt hangsúlyozva, hogy „sajátos Janus-arc” kerekedik ki. Ezzel a – kétkulacsossághoz csak a számnév révén hasonlítható – kétarcúsággal függhet össze aztán az a paradox szerkezetű erkölcsi-ideológiai értékjelkép, amelyet – Cs. Gyimesi Éva nyomán – Lázok János elemez *Ellentett pólusok virtuális azonossága* című tanulmányában. Negatív értékű okból pozitív értékű okozat következik – ebben ragadja meg a lényegét. Ha a fordítottjával is foglalkozik, a pozitívból negatívvá válással, például

a *Pompás Gedeon* nyomán, akkor a diszharmonia helyett vagy mellett eljut a parodisztikus visszahatás poétikai-stilisztikai módszeréig, amelyre – Horváth Jánostól kölcsönözve – Pálfy G. István réges-régi dolgozata hivatkozik (*A hitvitázó*, Alföld, 1977/6), példákkal illusztrálva, hogyan lehet mosolyogva s mosolyogtatón felvetni súlyos, fájdalmas kérdéseket is.

De erről, a tragikus irónia beszédmódjáról majd később, külön, most vissza a tanácskozáshoz. Összehívását a szervezők szerint az indokolta, hogy az utóbbi években irodalmon kívüli, politikai vagy ideológiai megközelítések nyomán a Műre is árnyékot vető, sőt azt mindenestől elutasító megítélések váltak uralkodóvá. Dávid Gyula bevezető szavait erősítette meg Elek Tibor azokról a felszínes vélekedésekről elmélkedve, amelyek egyfelől mit sem tudnak az irodalomtudomány korábbi eredményeiről (főleg Bertha Zoltán tárgyilagos monográfiáját emeli ki), vagy ha netán tudnak, ezeket szándékosan negligálják, másfelől pedig valamely ismeretlen okból az életmű leminősítésében érdekeltek. Náluknál is keményebben fogalmazott Sorin Crisan, a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem rektora, azzal kezdve az előadását, hogy Sütő András teljesen méltatlanul került a magyar irodalom „árnyékjelenségei” közé, legalábbis – magyarázta – amennyire ez manapság a régió irodalmi életének perspektíváiból érzékelhető. Ha nem pódiumon van, hanem páston, és vívó kedvében, megnevezhette volna az eme perspektívákat visszamenően is meghatározó helybéli folyóiratot, a *Látót*, amely mintegy Illyés gondolatát követve, miszerint a múltat is teremteni kell, az irodalmat olyan nézőszögéből kémleli, ahonnan nincs kilátás Sütő Andrára, de neki, Sütőnek sincs kilátása, hogy visszakerüljön, noha közölte a lap, a szerzők névsorába, mondjuk, Ady vagy Pilinszky társaságába. Sorin Crisan bizonyára tudja, persze, hogy a lap látómezejéből nem az utóbbi években, Kovács András Ferenc főszerkesztősége idején tűnt el a szerző, hanem már jóval korábban, még a hírhedt 2005-ös, a tanácskozáson is hivatkozott vita előtt. Amikor előbb Markó Béla – 1989 decemberétől 2005 novemberéig –, majd 2005 decemberétől 2007 végéig Gálfalvi György neve szerepelt főszerkesztőként a lapon. Hogy ama vitában egyikük sem szólalt meg, ám a lapjuk szükségesnek tartotta egy jegyzetben méltatni a méltatlan polémiát (Végh Tamás: *A Hétben zajló vita*, *Látó*, 2005/4), az már a professzor felrajzolta perspektíva megválasztásához tartozott. Azokhoz a normatív eszközökhöz, amelyekről ugyancsak ő beszélt, arra intve, hogy ezek használata „tévedésbe taszíthat” Sütőnek mint a „transzszilván kultúra egyik szimbólumának” megítélésében. Aki sokuk számára – hangsúlyozta – „a leírt, kimondott és elbeszélte szó világitótornyát” jelenti, s akinek az életművében „az esztétika és az etika ikertestvérekké válnak”.

Az életmű ilyen, több szempontú elemzését többen hiányolták. Filep Tamás Gusztáv például a 2005-ös polémia szereplőiről jelentette ki, hogy a Sütő befogadása körül bábáskodók között talán egy sincs, aki érzéketlen lett volna más irodalmi eszmények és értékek iránt, nem így a másik oldalon. Ajánlott vizsgálati szempontja, összevetni, hogy milyen etikai örökséget hagyományozott Sütőre a szülőfaluja, és mennyire másmyet Szabó Gyulára az övé, lényeges tárgyalási alap. Mint ahogy az lehetne Szabó 1992-es, a két évvel korábbi marosvásárhelyi pogromról írott cikke (*Sziklanyugalommal*, Romániai Magyar Szó, 1992. június 27.) és az annak nyomán támadt vita is (*A marosvásárhelyi pogrom újabb meghamisítása*, Romániai Magyar Szó, 1992. július 10. – 16 személy aláírásával; Szabó Gyula: *Válasz nélkül?*, Romániai Magyar Szó, 1992. július 25., uő.: *Hat bélyeg – és a hetedik*, Romániai Magyar Szó, 1992. október 30.). Hogy írhatta ez az általa – Filep által – „kiválólag higgadt embernek” tartott írókolléga, hogy „aki bottal köszön, annak doronggal felelnek”, felhánytorgatva, hogy a pogrom előtt egy hónappal tartott gyertyás-könyves tüntetésre Sütő százezer magyart trombitált össze a városban.

Az egyoldalú s elfogult elemzésekkel szemben leghatározottabban a megszokottan szókimondó, egyenes beszédű, érvelésében alapos Elek Tibor szólalt fel. Meg is nevezte azokat – nem vettek részt a tanácskozáson –, akiknek az okfejtéseivel és ítéleteivel nem tud egyetérteni. Parászka Boróka az egyik: meggyőzően bizonyította róla, hogy többnyire „ideologikus ellenszenv” vezeti félre, amikor a művekről formál véleményt. Előbb a publicistanő azon állításához, miszerint az írónak s a közéleti szereplőnek a hetvenes évek elejétől érlelt nemzetiségpolitikai programja ellenségképekre és a nemzeti áldozathozatal ideológiájára épült, és ez „tragikus következményekkel járt”, még csak a kérdését fűzi hozzá: „vajon milyenekkel?”. Utóbb azonban határozottan állítja, semmiféle Sütő-idézettel nem lehet alátámasztani azt „az ideologikus álláspontot” – mondhatta volna: vádat –, amelyet a publicista képviselt. Azt sem, hogy akár az *Anyám könnyű álmot ígér* szerzője egyrészt azonosította volna a politikai hatalmat a román nyelvvel és kultúrával, ekképp erősítve meg a magyar nacionaliz-

must, másrészt elhallgatta a kétirányú, román vagy magyar asszimiláció pozitív aspektusait, a kölcsönös kulturális cserék és az, úgymond, „nyelvi gazdagodás” lehetőségeit. Végző soron imígyen szóla Parászka Boróka: Sütő a különböző nemzetek együttélését károsként, végzetesként definiálta. Mindennek cáfolata során Elek Tibor a román rektorhoz fordulhatott volna támaszért, aki szerint a riportregény a hetvenes évek egész romániai irodalmának legőszintébb és legmélyebb írása, ezért válhatott hamar, mondta, a román közönség egyik legkedveltebb olvasmányává is.

Ettől egészen eltérően értelmezte és értékelt a regényt az *Állatkert Kolozsváron* című könyvében György Péter. Elek Tibornak van mersze „drabálisan pontatlannak” vagy inkább „súlyosan félrevezetőnek” nevezni az esszéista azon állításait, miszerint az *Anyám könnyű álmot ígér* nem tért el – ez is divatszó lett – radikálisan az író korábbi műveitől, hiszen a tradicionális falu szocialista átalakításának szükségszerűségét egy pillanatra sem vonta kétségbe, s hogy a magyarországi olvasótábor számára a „balladás Erdélyt” idézte fel. Ha György csak a közönségre hivatkozik, akkor is felmerülhetett volna, vajon milyen felmérésre alapozza véleményét, de ő a „honi kritikát” is mellé vette, mint amelyik a „változás szükségességét”, úgymond, nem olvasta ki a könyvből, a „székely falu mítoszát” viszont igen. Mintha a kritikusok odáig sem jutottak volna az olvasásban, hogy tudják: Pusztakamarás mezőségi település, nem pedig székelyföldi.

Az esszéista légből kapott alaptételét a tanácskozás egyetlen előadója sem idézte egyetértően, épp az ellenkezőjét állították. A cáfolatok között Lőrincz D. Józsefé volt a legmeglepőbb, jelentésének negatív sugallata miatt: a regény szerinte „igen látványos törés” az életműben, „mintha a korábbi »vonalas«, »rendszerhű« író hirtelen átalakult volna egy bátor, szókimondó, ...a közösségével együtt érző, azt képviselő... közéleti személyiséggé”. Személyiség- és társadalom-lélektani szempontú vizsgálata ahhoz a következtetéshez juttatja el, hogy az alkotó életét – ezt emeli ki, s nem a munkásságát – két irányadó világvélemény, értékvilág határozta meg: egyfelől a baloldali, kommunista világvélemény, másfelől az elsődleges szocializációs során, azaz otthon, a családban elsajátított értékek, a tisztesség, jóérzés, emberség, az igazmondás. Saját közösségének értékvilágán belül, fejt ki, meghatározó jelentőségű volt az a társadalmi szerep és felelősség, amellyel „az erdélyi magyar társadalom mindig is felruházta írástudóit”. Az igazmondás a bátorság kifejeződése – fogalmazott, axiómája bizonyítékaként a másoknál is példaként szerepeltetett szamizdat-irodalmat hozva fel, megtoldva azzal: Sütőnek nem biztos, hogy itt a helye, „az viszont kétségtelen – mondta –, hogy az ő esetében is a (későbbi) írások – tettek”.

Ez az „is” Lőrincz D. dolgozatában Havel és Michnik, Szolzsenyicin, Vojnovics és Alekszandr Zinovjev, de leginkább a Sztrugackij fivérek példáját vonja be az összehasonlítás körébe. Három előadó érvel még a szamizdatosokra hivatkozva. Az *Advent a Hargitán* premierjét Jákfalvi Magdolna egy olyan értelmezői térbe állítja, többek között Kornis Mihály *Kozmája* mellé, ahol a stencilfelületen megjelenő Beszélő az „egyenes beszéd” példája, az *Advent...* viszont a „kettős beszéd hatalmáé”. Ez utóbbit akár elismerésnek is szánhatná, olyan egyszerű példákra gondolva, mint mikor az édesanya éget-nivaló kölyöknek mondja a fiát, de nem szalad gyújtósért, kokszerért, gyufáért, hogy hitelt adjon saját szavainak. Talán mindenkori, hétköznapi beszédünk természete ez, habár a Színház- és Filmművészeti Egyetem professzornője úgy gondolja, a Nemzeti Színház társulatának Ablonczy László vezetése idején – más igazgatót nem tüntet ki néven nevezésével – vált ez a beszédmódjává. Ekkortól számítható a „domináns színészi váteszjelenlét”, jelenti ki. Jó lett volna ismertetnie, mit s hogy csinál a színész, mikor vátesz – az augurhoz hasonlóan a ketrecből hirtelen kieresztett tyúk futásából vagy a szabad madarak röptéből, keringésük irányából jóslja-e meg a jövőt. Efféle töprengésre késztet az is, hogy szerinte a „nézők kódrendszere” „a drámának tulajdonít majd olyan értékeket”, amelyek a színpadon és a színházban meg még valamiben rejlenek – magyarul: a darab kevésbé értékes. Ha értékes egyáltalán, merthogy – így az értelmezés – a jól megcsinált színművek „szalondramaturgiájára építkeznek”. Igen, helyeselhetünk, mért ne lehetne szalon a szurdok alján, a hargitai boronaházban és fordítva: boronaház a szalonban, Pesten vagy Budán. S nélkülözhető az egyenes beszéd, hiszen a darab 137. előadásáról Koltai Tamás ezt írta: „A kettős beszéd, a színházi kommunikáció nyilvános lehetőségei közül a leghatékonyabb és legtöbbször által beszélt alakzat... Az előadás dramaturgiája erre az ősi színházi közmegegyezésre épült, hogy vannak dolgok, amiket nem lehet (vagy nem szabad) ki-mondani, de a színpadot és a nézőteret éppen ezáltal köti össze a lelki szolidaritás.”

A Beszélőéhez hasonló jelentőséget tulajdonít a nyolcvanas évek romániai magyar szamizdatjáról, jelesül az Ellenpontokról és általában a Limes-kör nemzedékéről szólva a máskülönben

Sütő pályáivét a Kritérion felől néző Dávid Gyula. Előbb rögzíti, hogy az *Anyám könnyű álmat ígér* – amelynek műfaj történeti háttéréről Cseke Péter szövegében részletezően – tudatos választás eredményeként lett a kiadó „névjegye”. Aztán idéz a Securitate által kiállított 1981-es „káderlapból”, amely az író „nacionalista álláspontot” elfoglalóként, a „romániai magyarság szociál-politikai jogainak és szabadságjogainak fő védelmezőjeként”, az ország realitását „eltorzítva” bemutatóként írja le. Ezt követően hozza szóba eme nemzedéket, mint amelyik a nyolcvanas évek elején-közepén elégtelennek, sőt idejétmúltnak érezte Sütő újfajta tiltakozását is. Gondolkodásukban, állítja, már nyoma sincs a „kényszerű kompromisszumra való készségnek sem”, törekvésük, állítja ismét, nyomtatékosítva, „a rendszerrel való nyílt konfrontációé”. Töprengtető közlés ez is, mint a Jákfalvi volt. Vajon az Ellenpontok nyolc számából az írógéppel készült, néhány példányos hat szám vagy a stencillel előállított utolsó két szám volt nagyobb hatása a szembenállásban, és vajon mekkora erőket mozgósított a nyílt szó a hatalom oldalán, s mekkorát az olvasókén? Továbbá, töprengve: mennyire vezetett – vezethetett – nyílt szembenálláshoz a Limes-körnek az a szándéka, hogy ha roppant mód beszűkültek a külső nyilvánosság keretei, akkor meg kell teremteni a „belső nyilvánosság” tereit, lehetőségeit – illegalitásban. Nyílt illegalitás? A kérdés inkább intézhető Dávid Gyulához, mint Bíró Bélához és Molnár Gusztávhoz, akiket néven nevez. Az utóbbihoz esetleg, mégis, hányattatott sorsú cikke – *Értelmiségi állásfoglalások az erdélyi magyar irodalomban 1956-ban* – egyik kitételére utalva: mire alapozta azt a kijelentését 1988-ban, hogy „az erdélyi magyarság mai végső kiszolgáltatottságát épp a legnevesebbek némasága teszi még kíméletlenebbé”? Az a Sütő András lett volna néma, akinek drámáit ez idő tájt Kolozsvárott és Pesten sorozatban játsszák, s aki kiáltványok és beadványok fogalmazója, noha Molnár szerint – Dávid Gyula idézi – „fogalma sincs a nemzetiségi kérdésről”? Pedig kétség aligha fér hozzá, hogy ő annak a tévútra vezető stratégiának és taktikának a fő képviselője, amely a cikk szerint „végeredményben az önfeladás szép szavakba csomagolt álcázásának bizonyult”. Ami Molnárnál csomagolás, az – lesz róla szó – körtársánál, Cs. Gyimesinél a furcsa művelető átesztétizálás.

S ami Molnárnál a politikai stratégiával kapcsolatos elégedetlenség, az körön belüli társánál, Bíró Bélánál „anakronisztikus dramaturgiai szemlélet”, mármint Sütő szemlélete. Bíró erre alapozó monográfiájáról, *A tragikum tragédiájáról* Dávid Gyula is beszél, előbb óvatosan, mondván, a hetvenes években született Sütő-drámák üzenetének akkori s a nyolcvanas évek eleji aktualitását „nem igazán” tudná megkérdőjelezni, utóbb bátrabban: a drámákban foglalt dilemmák nem „az ötvenes évek nagy dilemmái”, a magatartásmoделlek is a jelen emberéhez szóltak. Bíró bírálataiban Lázok János a leghatározottabb: értetlenül áll az előtt, hogy sok évvel a monográfia megjelenése után, 2003-ban is „meglehetősen doktriner elvi kiindulópontot” foglal el a drámák elemzésekor, és „bizonyíthatóan téves következtetéseket von le”. Tanulmányával szemben „a legsürgetőbb teendő a disztinkválás” – hívja fel a figyelmet, Bretter György vagy Bécsy Tamás elemzésére utalva azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy Bíró nem az a fajta tollforgató, aki hajlamos és képes felülvizsgálni eddigi álláspontját. Amit pedig – miszerint Sütő drámái „a főhős egy és oszthatatlan igazságát szentesítik” – felülbírálnak már Ablonczy László monográfiájának (*Nehéz álmom. Sütő András 70 éve*, Nemzeti Könyvtár, h. és é. n.) idevágó fejezete ismeretében is, elfogadva azt a talán Tarján Tamástól eredeztető elnevezést, hogy akár Szervét, akár Káin drámája a „testvérek-konfliktuson” alapul. „Harcolni tudtunk egymással úgy, hogy nem elpusztítani, elgáncsolni akartuk egymást, hanem fölemelni. Mint kerekas kút páros vödre, az is segítette a másikat, aki épp lefelé haladt” – idézte a monográfus Illyés Gyula *Testvérek* című drámájából Dózsa György szavait. Világossá téve: Sütő dramaturgiája Illyéséhez hasonlítható, nem pedig Németh Lászlóéhoz, akinek hősei önmagukkal talán keményebb csatákat vívnak, mint az ellenfeleikkel.

Néhány előadó korábbi felfogása, véleménye efféle vizsgálatát is elvégzi. Van, aki már-már önkritikába hajlóan, van, ki korábbi ítéleteinek árnyalásával, s olyan is akad, aki az életmű újraértékelésével, értelmezési kísérletével. Markó Béla vallomások, önéletrajzi mozzanatok felvillantó esszéje (*Egy félbemaradt kultusz története*) ilyen kísérlet, még ha – az említett ok miatt – rá is áll, amit Székely János írt Sütő „gyónásáról”: nem eléggé töredelmes. Mert ha az lenne, bizonyosan kitér arra, idős íróbarátja miért panaszkodhatna ismét, nagybetűkkel írva, hogy „az új kanonizáció folytán teljesen kiszorultam AZ UTUNK-HELIKONBÓL, az IGAZ SZÓ-LÁTÓBÓL”.

Markó írása a Ceaușescu-diktatúra végóráinak felidézésével indul, azzal, hogy Gálfalvi Györgygel Sütőhöz sietnek, tudatni vele, szükség lesz rá, szólnia kell a Marosvásárhely főterén összegyűlt

néphez, amint ez meg is történt, „hihetetlen empátiáról, vagyis politikai érzékről” bizonyosságot téve. Aztán, visszafelé az időben, az 1982-ben a Lancranjan-könyv ellen tiltakozó beadvány aláírásgyűjtési akcióját, Gálfalvival közös kolozsvári útjukat részletezi, kitérve majd egy hosszú időszak sérelmeit számba vevő 1988-as beadványra is – a kötet olvasói számára mintegy cáfolatául a Molnár felhozta némaság-vádnak. Az esszé műfajából is adódik, hogy lebeghet benne idő s ítélet: így meghatározhatatlan, mikor volt az az „annak idején”, amikor Markó sokkal ellentmondásosabbnak látta Sütő „egyébként tagadhatatlanul jelentős irodalmi munkásságát”, mint némely rajongója, s hogy milyen okok miatt voltak fenntartásai. Amiatt, mert – mint vallja – a hetvenes évek elején induló nemzedéke „szabadulni próbált a szolgálatnak – jó értelemben véve – népszolgálatnak – tekintett irodalom árnyékából”, vagy amiatt, mert didaktikusnak érezte a prózáját, egyébként Székely János költészetével együtt? Vagy a közéleti szereplő és az író „viszonyát” tartotta ellentmondásosnak? Az *Anyám...* ezért volt „inkább politikai revelációként” fontos számára, holott – mióta tudja s hirdeti? – „irodalmi remeklés is”? S mennyire friss és tartós belátás az, hogy „a kisebbségi sorsra kárhoztott írónak végül is már az a tény is jelentéshordozó, hogy magyarul ír, és a nyelv túlhajtott szépsége pedig felér egy politikai programmal”? Annak az elfogadása lenne ez, szemben a posztmodern felfogással, hogy a nyelv egy nemzet, főleg pedig egy nemzetiség önazonosságát tekintve a legfontosabb tényező, mert benne gyűlt és gyűlik össze a történelmi emlékezete, múltja, sorsa is? Ezért is szólhat, bár vészjósló Markótól, a méltatás: „Egy pusztulásra ítélt nyelvi identitás pótolhatatlan értékét mutatja fel Tamási Árontól Nyíró Józsefen át Sütő Andrásig” a 20. századi transzszilván literátor. És ezért teheti fel a kérdést, Bibó István szóhasználatát kölcsönözve: „a »túlfeszült lényeglátók« kultuszára van-e nekünk ma itt Erdélyben szükségünk, vagy pedig az olyan példákat kellene ébren tartanunk, mint a Kós Károlyé, Bánffy Miklóisé vagy éppen a Sütő Andrásé”? A kérdés, az esszé címére gondolva, lehet költői – azt sugallva, nem maradhat félbe Erdélyben egy kultusz, a kisebbségpolitikus Sütőé. Ám ha az író kultuszát ugyanitt már felnégyelték, akkor hiábavaló akár a folytatásról, akár a feltámasztásról elmélkedni. Kultusz helyett figyelemre volna szükség, könyvekkel az olvasói, színházi előadásokkal a nézői figyelem felkeltésére.

A tanácskozás több felszólalója – közvetve, persze – erre buzdított. Egy-egy alkotás kiemelésével, például. Mint Soltész Márton, aki a Szász László által „összefoglaló csúcsműnek” nevezett *Nagyenyerdi fügevirággal* kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a valósághoz, a történeti-szociokulturális hitelességhez való ragaszkodásnak a háttérben nem egy ideologikus irodalomeszmény áll, hanem egy mind határozottabbá váló, „tisztán etikai-esztétikai program”. Ugyanő – a konferencia legifjabbja, a „szövegmélyben szolidan ironikus” Soltész (ld. Tarján Tamás: *Sárkány alszik veled*, Színház, 2016/6–7) örökbecsűnek tartja az *Ábel kacagása és szomorúsága* című esszét. „...az irodalom funkcióváltásának nevezett vészes folyamat” következményein töprengve elmékedését buzdításba torkoltatja: itt az ideje, „hogyan eltökéljük: megőrizzük magunkban az »erkölcsi bátorság«-ot, amely ahhoz kell, hogy elméletvezérelt irodalmi életünkben is merjünk és tudjunk hallgatni arra a művészi szóra, mely egyszerre befelé – saját szerepünk –, s egyszerre kifelé – »visszafelé« –, nemzeti hovatartozásunk irányába fordít, terel bennünket”. A Sütő-drámák színpadi bemutatónak magyarországi recepcióját elemezve Kovács Dezső a tetralógián túl az *Álomkommandó*t is „a végtelen kisebbségi kiszolgáltatottság modelldrámái” közé sorolja, „gyújtó indulatú remekműnek”, „világdrámának”, lepárolt világszemléletű, „időtlenül modern Sütő-játéknak” nevezve.

Cristian Réka az angol nyelvű világ recepcióját nyomon követve mindenekelőtt Bertha Csilla tanulmányírói munkáját méltatja, külön kiemelve az ő és Donald E. Morse fordításában 2008-ban Dublinban megjelent kötetet, öt magyar szerző – Sütő mellett Lászlóffy Csaba, Páskándi Géza, Székely János és Szócs Géza – szerepeltetését (*Silenced Voices. Hungarian Plays from Transylvania – Elhallgattott hangok. Erdélyi magyar drámák*). A szemlélő javaslata: európai stúdiókat folytató hallgatók kurzusaiba beépíteni egy-két Sütő-művet, vagy tematikus Sütő-kurzusokat tartani itthon és külföldön. Nem utolsósorban: kihasználni a digitális világ lehetőségeit, mert – hivatkozik Aradi Schreiner József-re – „ma az író úgy tud tovább élni, ha bloggolják”. A Sütő hálózati kritikai kiadásának módszertani vonatkozásait ismertető G. Balla Ilona történelmi párhuzamot vonva sürgeti ugyanezt, mondván, „új humanizmus korát éljük”, s ahogy a 15–16. században a kézírás alapuló művelődés világát a humanisták áttették a nyomtatott betű világába, úgy most a nyomtatvány adja át a helyét a „képzetes könyvnek”. Sütő esetében, állítja, megvan ehhez az alap, Kuszálék Péter szakember bibliográfiája. A maga elfogult véleményét az annotálásba rejtő bibliográfus szintén sürgeti,

hogy készüljön kritikai kiadás, mégpedig „az erdélyi magyarok sanyarú sorsát” tekintve a magyar kormány finanszírozásával.

Az említett Aradi József eszmefuttatása sokszálú. Végül annál a tételnél köt ki, hogy Sütő, akárcsak Wass Albert, Günter Grass vagy Milan Kundera, „a kultusz és antikultusz viharzónájába került, bizonyos értelemben kánon és antikánon csataterére”, ezért nem lehet objektív véleményt alkotni írásai maradandóságáról. Több mint remény: kultuszok s kánonok csatája hamarabb véget ér, mint a harmincéves háború. S kezdődhet akkor – ha már el nem kezdődött – a digitális világban az Aradi jövendőlte döntő harc, a nyelvek újfajta használata miatt, amely arra kényszerít bennünket, úgy érteve, magyarokat, hogy újragondoljuk, „amit a nyelv és az etnikumok jövőjéről tudunk”. Ha a statisztika azt mutatja, hogy a digitális világban a világ nyelveinek csak öt százaléka van jelen, a maradék kilencvenötöt, úgymond, végérvényesen kiszorította az angol, akkor nincs mit újragondolni. Csak játszani lehet a gondolattal: létezhet nem magyar – hanem angol – nyelvű magyar irodalom. S az etnikum, a nép sem magyar lesz, hanem „globalizált”, ahogy Robert Saunders felmérései nyomán azokat a balti államokban élő oroszokat nevezi, akik az internet hatására veszítik el etnikai identitásukat? További gondolatfutamok tanúsítják még, Aradit mennyire foglalkoztatja a nyelv és a nemzeti önazonosság kapcsolata, dolga. Egyszer mintha önkritikus hangon szólna: arról, hogy harmincöt esztendeje zokon vette az író „szóvigyázó”, „nyelvtelőlő” metaforáit s azt a felfogását, mely szerint az anyanyelvhez való ragaszkodás a közösség megtartásának záloga. Úgy gondolta akkor, hogy „a közösség mássághoz való viszonyulása, a »másik« elfogadása, egy érzékenyen vibráló kapcsolathálózaton belül az identitás-kódok természetes sokfélesége tartja életben a nyelvet”. Dogmák könyvébe illő tanítóbeszéd volt ez ahhoz képest, ahogy – Vetési Lászlóra hivatkozva – ma Sütő szülőhelyéről, Pusztakamarrásról mint „anyanyelvi analfabetizmusba süllyedt” faluról beszél. Itt, ugye, a gyér számú magyarság hiába fogadta el a „másikat” – nem is tehetett mást –, ha ez nem volt a sokféleség híve. Az önazonosság kérdése kerül elő ismét Saunders ama tételéhez kapcsolódva is, miszerint az erdélyi magyarok éppúgy közel-külhoni (near-abroad) kisebbségek, mint az említett oroszok. Az ő esetükben fordított a helyzet: az internetes identitásuk – bármit jelentsen is ez – erősödik, ám „nem mint etnikumé, hanem mint »erdélyieké«”. Nem tudni, más felmérések igazolták-e, hogy a régió, a táj fontosabb a számukra, mint az, hogy magyarok, és hogy – ez a „tájidentitás” meglepő lényege: – az erdélyi magyarok közelebb érzik magukat az erdélyi románokhoz, mint a magyarországi magyarokhoz.

Ezek már – egy kései, 2001-es Sütő-kötet címét idézve – nem „erdélyi változatlanosságok”, hanem komoly változások. Az író munkásságához legfeljebb úgy lehet közük, hogy ha több helyütt törölték a szerzők névsorából, akkor a könyvei, színpadi művei sem lehetnek a közönséggel-közösséggel való „lelki szolidaritás” kiváltói, serkentői. Ez, persze, a „közfüggetlen” alkotó eszményét követő tollforgatók számára nem jelent gondot, hisz szerintük „a köz – probléma”, nem támogat, ihlet helyett direktívákat ad és így tovább. Erdélyben a közösségi, azaz közszolgálatú irodalomnak – emlékszünk Markó Béla képeire – még az árnyékából is sikerült kilépni.

Sütő András talán e változások sejtelmével írhatta utolsó, összefoglaló érvényű esszéjét, Mikes Kelemen példájával a középpontban. Elmélettel felvértezten úgy is mondhatnánk: egyszerre folytatva párbeszédet a fiktív levelek és az ifjakat kalauzoló pedagógiai intelmek szöveg hagyományával. Az *Édes Néném, ne hagyj el!* így szólít fel: „Te pedig, te, gyermek, legyél a te becsületos nevednek mindig köteles, láncos, madzagos, zsinóros szolgája, hogy nyugodt szívvel bárhol, bármikor elmondhasd: mert én vagyok, aki voltam, és leszek, aki vagyok.” Aligha kétséges: a művészi önértzet és öntudat megszólalása ez. Létigéssel, mint a sírfelirat: „Voltunk, mint ti, lesztek, mint mi: por és hamu.”

És itt érdemes visszatérni a parodisztikus visszahatással kapcsolatban már szóba hozott irónia kategóriájához, két okból is.

Az egyik: maga a tanácskozás ugyan nem nevezte az életmű „arkhimédészi pontjának”, de az egyik előadás lényegében ilyen meghatározó szerepűnek tüntette fel. Az előadó Sorin Crisan volt, aki azt fejtegette, hogy Sütő irodalmi hitvallása „az elkötelezett társadalmi, történelmi vagy ideológiai struktúrák nevetségességének és degradálódásának tettenérése”, s ennek érdekében, hasonlóan az ifjú D. R. Popescuhoz, időnként az iróniához, a humorhoz és néha akár a cinizmushoz is folyamodik. Crisan professzor egyetértően hivatkozott arra a Nicolae Balotára, akinek a *Romániai magyar írók (1920–1980)* című monográfiája 2007-ben Vallasek Júlia fordításában a Mentor Kiadónál jelent meg. A monográfus szerint az *Anyám könnyű álmot ígér* „az etikus és a művészi tudat össz-

BMZ, Szent Ágota, 2015; A medveszellem gyógyító ereje, 2017

játékának”, az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* pedig „a szavak által emberré válás és az emberről szavakká válás” kettős folyamatának ábrázolása, a föld, a nyelv és a nyelvi közösség hangsúlyos tényezőivel. A tanácskozás a román nyelvű, Bukarestben, a Kriterion gondozta kötetből emelte ki Balota észrevételét Sütő elbeszéléseiről: „A szövegeinek sokat méltatott aktualitása nem mentesült volna a hajótöréstől, ha nem tartalmazták volna az időtlen humort, a rejtett iróniát, a mesélő sajátos stílusát, különleges jólelkűségét.” A világ anamorfikus, groteszk képének megrajzolása az előadás szerint kitüntetett sajátossága az író művészetének.

Meggondolhatóan különös, hogy épp a román szerzők figyeltek fel és figyelmeztettek az irónia élet- és létszemléleti jelentőségére, a hatalom szerkezetével, az ideológiai-politikai struktúrával összefüggő szerepére. Más előadásokban is érintették ugyan, ám főleg stilisztikai-poétikai alakzatként. Elek Tibor például azokkal vitázva, akik szerint a naplóregény a humorával, anekdotikus lekerekítésével, kedélyeskedéseivel a kiábrándító hangulaton enyhítene; egyetértve viszont, utólag, Görömbei Andrással, aki „az élet valóságos arányainak feltétlen tiszteletét, a tragikum és a humor, derű életarányos elrendezését, elosztását” méltatta. Cseke Péter szintén idézet mögé rejtette véleményét: Csoóri Sándorra hivatkozik, aki pedig Sütő „bujdosó humorára, indulataira” figyeltetett. Markó Béla az ifjúkori elbeszélések Tamási Áronra emlékeztető „ízese humorát, könnyes-kacagásos realizmusát” emlegeti, ám ezek „túlhajtott stílrómantikájával” együtt, azaz csökkenti az ironikus beszéd mód súlyát és jelentőségét. Lőrincz D. József pedig aligha van tisztában vele, hogy amikor „a teljes igazság kódosított, kétértelműsített kimondását” kárhoztatja, akkor az ironikus megszólalás jogosultságát utasítja el: a színlelt kétkedést és a kifejezés tettetését. Később megengedőbb, talán a regionalizmus szellemétől érintve: úgy ítéli meg, Kelet-Európára sokkal jellemzőbb a „nyílt, őszinte kiállítás, megnyilatkozás” helyett a „ravaszság, a fufang”. Az ókori görögöket is szóba hozza még, miszerint az igazság kimondása náluk „akkor volt eredményes, ha dialógushoz vezetett”. Véleménye ez esetben is messze esik attól, hogy fontolóra vette volna az irónia fogalma (egyik) klasszikus, Friedrich Schlegel-féle értelmezését: „A teljes közlés feltétlensége és feltételeessége, lehetetlensége és szükségszerűsége közti feloldhatatlan harc érzését kelti. Valamennyi licencia közül a legszabadabb, mert általa mindenben túteszi magát az ember, és mégis a legtörvényesebb is egyben, mert feltétlenül szükségszerű.”

Utalhatnánk arra a meghatározásra is, amely a szókratikus iróniára mint lehetőségre mutat rá, annak az esélyére, hogy általa vagy rajta keresztül „valami, ami nem nyilvánulhat meg közvetlenül” – például a hatalmi elnyomás-tiltás miatt –, vagy amit különböző okok miatt nem illik kinyilvánítani, mégis szót kapjon, felszínre kerüljön. És ennek az áttételes, közvetett beszédnek a mai elfogadottsága, az (új) irodalmi paradigmában, kánonban való érvényesítése az a másik ok, ami Sütő András esetében is felkínálja, hogy életműve egyes darabjait az irodalomtörténet az irónia megnyilvánulási formáiként, a „szubjektivitás alakzataiként” vizsgálja. Erre olyan monográfiák serkentenek, mint Szilveszter László Szilárd könyvei: a *„Festett az arcom nékem is...”*, alcíme szerint: *Irónia a modern és posztmodern költészetben* (2009), *Az irónia nyelve a két világháború közötti magyar lírában* (2012), valamint a legfrissebb, a *Félúton Ég és Föld között. Identitásalakzatok a második világháború utáni erdélyi lírában* (2016). Említést érdemel továbbá az *Értékválság és értékváltás... című tanulmánykötete* (2012), noha főként az *„erdélyi perspektívák”* című fejezete alapján az említett könyvek tükrében egyszerre tekinthető összefoglalásnak, illetve előmunkálatnak. Az ismétlések révén még élesebben és határozottabban rajzolódik ki az erdélyi magyar irodalomnak a főleg az ottani műhelyekben (ki)kanonizált képe, ábrája. Rajta azokkal a vonásokkal, amelyeket sokkalta kevésbé húztak, húztak a kisebbségi magyarság helyzetudatában történt változások, mint amennyire a kánonformálók elvei, elfogultságai, előítéletei. A *„Festett az arcom nékem is...”*, amelynek a megállapításaira és szakirodalmi utalásaira a továbbiak során, a nehézkesség elkerülése érdekében a források pontos megjelölése nélkül, hivatkozni fogunk, egy helyen úgy fogalmaz, hogy a nyelvhez és a hagyományhoz fűződő viszony a kilencvenes évek után sem csupán poétikai, hanem határozott ideológiai irányultságot is feltételez. Igaz, tárgyának megfelelően, a líráról állítja ezt, de ugyanúgy mondhatná más műfajokkal kapcsolatban, vagyis az irodalom egészéről is. Mint ahogy lényegében mondja is, amikor az erdélyiségről, a transzszilvanizmusról, az irodalom társadalmi szerepéről, az író felelősségéről mondja fel a Kolozsvárott póttételekkel kibővített posztmodern leckét.

A mai erdélyi magyar irodalom helyzetképét mintha egy munkaközösség készítette volna: állásfoglalásokra, határozatokra emlékeztet – arra az időre, amikor kijelentettek, ám nem bizonyítottak. Az ábra tehát nagy vonalakban: átértékelődött az irodalom szerepe, olyan „diskurzusforma”

jelent meg, amely a társadalmi szerepvállalást „egyre kevésbé igényli”, s „egyre jobban eltávolodik” attól a profetikus magatartástól, amelyik a közösség „minden tagjához” szólni kívánt. Ellentétben a hetvenes–nyolcvanas évekkel, amikor fetiszizálódott az alkotói szerep, és a kinyilatkoztatásszerű, ráadásul patetikus beszédmód „értékszelektióként” működött és intézményesült, a kilencvenes évek óta a művészi attitűd a „szükségből erényt” kovácsoló „transzszilván öntudat illúzió-kergető” ideológiájának felszámolására törekszik. Ennek köszönhető, hogy az író felelősségéről szóló „hagyományos diskurzus” nem érvényesülhetett „egyeduralkodó beszédmódként többé”. Helyébe a klasszikus poétikai szemléletet leromboló, a valóság elsődlegességét tagadó nyelv humora, „komolytalan” hanghordozása, a nyelvi és retorikai játék, továbbá az ironikus (ön)reflexió került. Summa summarum: az irodalom(kritika) berkeiben általánosan elfogadottá vált, ami előbb egy költészet jellegzetességeként tűnt fel: az „erdélyiség” fogalmának a korábitól különböző kontextusba helyezése, valamint „a kisebbségi lét patetikus diskurzusának és a helytállás értékorientációs kényszerének” az érvénytelenné nyilvánítása.

Ezen az ábrán, vázlatos szemléltető képen néven nevezetlenül is Sütő András életműve az „érvénytelenség” példája. Példaértékét növeli, vagyis – az emlegetett parodisztikus visszahatás mód-szere következtében – munkáinak súlyát, jelentőségét csökkenti, hogy az utóbbiak tárgyalása (netán elemzése) során föl sem merült a főként Crisan és Balota felvetette szempont követése, holott a posztmodern kanonizálók varázsszava az irónia; e tekintetben nem véletlen, hogy központi kategóriája Szilveszter László Szilárd könyveinek is. Paradox módon – azaz iróniára okot adóan – egy helyen mégis olyan összefüggésben említődik a fogalom, pontosabban egy formája, a tragikus irónia, hogy ha nem is kizárólagosan, de elsősorban Sütő alkotásaira céloz vele. Cs. Gyimesi Éva „kiváló elemzését” követve vetődik fel itt (is), hogy a klasszikus transzszilvanista ideológiával szemben ez az „érték-alakzat” „egy sokkal pesszimistább (ön)védelmi mechanizmus, túlélési stratégia kialakulására utal”, a „kényszerűséget nem esztétizálja át”. Bármit jelentsen is ez a – más ifjabb titánok kedvelte szóhoz: a „kiábrázoláshoz” hasonlóan – művelet, annyi sejtethető, hogy a (kisebbségi) helyzet megszépítésével gyanúsítja-vádolja az „átesztétizálót”. Azzal, hogy: optimista, de legalábbis: nem elég pesszimista. Hogy mindennek mi köze az esztétikai minőségekhez, értékekhez, a poétikai megformáltságához – talány, ideológiai-politikai háttérű. Mindenesetre, ha a tragikus irónia egyik ismertető jegye – az esztétanó szerint –, hogy „rádőbbsent a diszharmóniára, a pozitív választás lehetőségének hiányára: a tehetetlenségre”, akkor a jövő elfogultságoktól kevésbé terhelt irodalomtörténései talán rálelnek Sütő András egynéhány művében is ilyen jegyekre. Például az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* hősének sor-számban, akinek a hatalom igazságot oszt ugyan, ám kötelet is szolgáltat hozzá, halálos ítéletet. Hogy Kolhaas Mihály igazságkereső magatartása mennyire példázza a helytállás értékorientációs kényszerét, s elszántsága mennyire telített pátozzsal, elárulhatja döbbenete: „Ragaszkodjunk [...] a meghirdetett törvényekhez: az is elegendő kihágásnak.” A törvény – Bertha Zoltán szavaival – eme „álságos, szemfényvesztő legitimációs eszközként” való használata netán az irónia fényében láttatja az uralkodó politikát s jogrendet. „Egyezkedés közben veszett el mindenem. A törvények tisztelete közben. A felsőbbség dicsérete közben. Alázatos kérelmek és reménykedés közben” – ez a felismerése se igen „esztétizálja át” a kényszerűséget. És aligha illúziókergető, aligha profetikus. De az a beszéd sem, más figuraké, amelyik azt veti fel, a szónak nincs már értelme, „csak értelmezése”. Vagy azt – többször ismételt alapgondolat ez az életműben, egy helyütt „új hitvallásnak” nevezi –: „Ott kezdődik az ember! Amikor összetéveszti magát mindazzal, amitől megfosztották.”

A profetikus írói magatartás dolgában is eligazító érvényű a már említett szakirodalom, Szilveszter László Szilárd munkáiból. Kierkegaard-ra lehet hivatkozni, aki három személyiségtípust különböztet meg egymástól, a profetikust, a tragikust és az ironikust, az elsőben a jövőendő megsejtőjét, a másodikban a jövőendő megvalósulásáért és kiteljesítéséért küzdőt, a harmadikban pedig a saját kora értékeinek megkérdőjelezőjét látja. E sablon alapján se állítható, hogy példának okáért a lócsiszár története a jövőendőmondó, a látnokian jósló írói magatartásra vallana. Annál bizonyosabb, hogy Sütő java alkotásaiban – ide értve az utolsó éveit publicisztikáját, jegyzeteit, esszéit, beszélgetéseit tartalmazó köteteit (*Erdélyi változatlanóságok, Létvégi hajrában*) – olyan, a dán filozófus megrajzolta ironikus személyiség nyilvánul meg, aki „kilép saját korának soraiból, és vele szemben foglal állást”. Olyan, aki tisztában van vele, hogy kiszolgáltatottja a történelemnek, elidegenedett azoktól a társadalomformáló eszméktől, amelyeknek előbb akár híve is lehetett, éppen ezért csalódottságában és tehetetlenségében nemcsak a korát, hanem önmagát is korholja. Struktúrákat tesz nevetségessé

BMZ, Vértó szívű bagoly, 2016. Jávorszarvas kisfiú elhaz-fával, 2016

BMZ, Vizuális konzultáció kezdeményezése Tóth Menyussal és Gaál Jocóval I–IV., 2016

– ahogy Sorin Crisan látta. „Csónakunk alól elmegy a tenger” – keseregte nem sokkal a rendszer-változás után, mire – ugyancsak keseregve emlékszik – nagy tekintélyű „liberális személyiség” szólította fel nyilvánosan: ha pesszimista, kössön lakatot a szájára, s ne ijesztgesse az olvasóit. Pedig már jóval korábban, a drámahőseivel is észrevétette, hogy a hatalom vágja nekik az ösvényt, „amelyen haladni kell. Azon kerget bottal a paradicsomba” – élete vége felé kesernyésen vet számot írásai hatásáról, következményeiről: „Hajigáltam hát magam is panaszaimat a kornak falára.” Nemcsak a maga panasza volt, egész Erdélyé lehetett s lehet, hogy „új időknek új szószegéseit szenvedve” kell élnie, fennmaradnia. Miközben megtanulhatták: „ahol a tiltás, ott az igazság”, és „örülünk, hogy lyuk van a fülünkön”. Kezdhették dúdolni a dalt, előbb vidáman, aztán keservesen: „Akkor szép az erdő, mikor zöld. Akkor szép a magyar, mikor beolvad.” Tisztában lévén a helyzettel, a struktúrával: „Mi, magyarok, oly módon vagyunk az országnak államalkotó tényezői, amiként a fegyenc is alkotó tényezője a fegyháznak.” Az ilyen s ehhez hasonló vélekedések olvastán magáról is állíthatta volna a publicista, amit Nagy Gáspár szavait kissé módosítva a „rendszerváltó versek” szerzőjéről, az 1956-os forradalmat emlékezetbe állító költőről írt: „nem volt ő bátor, csak nem volt mersze gyávának lenni”. Nem jellemezte – másról szól a parafrázis – a „halált megvető óvatosság”.

„Két magyar annak örül, ha búsulhat”, „minden jó, ha a vége rossz” – ilyen és ehhez hasonló, közmondásokat, szólásokat, aforizmákat kifordító szövegek, szójátékok bőségesen idézhetők lennének még. Ismét az ironikus beszédmód kedvelésének bizonyosságául, óva azonban attól, amitől Tamási Áron stílusát jellemezve óvott: az ő vidámsága, az „emberi lét nagy kérdéseivel küzdő lélek derűje” nem kabaré. Nehogy a könnyedség látszatát követve az történjék velünk, ami Bözödi Györggyel, kedves és huncutkás feltételezése szerint: „mintha arra született volna, hogy cseberből mindig vederbe essék”. A szólásmondás idézése ismételten az irónia felé tereli az értelmezést, mégpedig Sütő András beszédmódjának jellegzetessége, megkülönböztető sajátossága irányába. Amit Paul de Mant követve is meg lehetne közelíteni, aki az irónia trópusát a „fordulni” igenévvvel hozza kapcsolatba, az elfordulással, a szó szerinti és az átvitt értelem közötti elhajlással, a meglepetés keltésére alkalmas, egymásnak ellentmondó jelentésű fogalmak, fordulatok használatával. A gondolat már Arisztotelésznél megfogalmazódik, aki az ironikus hatást a szöveg folyamatában, szerkezetében bekövetkező hirtelen fordulat szokatlanságával magyarázza. Az ismerős fordulatok, idézetek, legyenek azok műalkotásokból vagy a köznyelvből valók, az önidézetek és az utalások lényegében mint a hagyománnyal folytatott párbeszéd elemei játszanak szerepet. A hagyománnyal való kapcsolat Cicerónál is fölmerült, aki a szónoklattípusokat taglalva fejtette ki, hogy az ironikus az érthetőség kedvéért sűrűbben él olyan szóképekkel, amelyek közszájon forognak a falusi nép körében is. Bahtyin a beszélő valódi arcát elrejtő szókratészi dialógusról állított hasonlót. Azt, hogy sokkal közelebb áll a népi-karneváli folklór hangulatához, mint – s épp ez a példa – a szónokláshoz. Amit pedig a legfontosabb jellemzőjének tart, a párbeszédés-polifonikus forma, arra Sütő András több írása is mintául szolgálhatna. Nagyenyeden, 1972-ben elhangzott beszédében így szólította meg Bethlen Gábor iskolaalapító fejedelmet: „Ne felejtse Kegyelmed, hogy a ciuis regio, eius religio törvénye az idők folyamán csak részben módosult, valahogy így: ciuis regio, eius linua... Nyelvünket álmainkba bugyoláljuk. Utcára, sokadalomba, akár a védtelen gyermeket, ki nem ereszthetjük... Ájtatosan meghirdetett jogaink egyebekben is mint akasztott emberek lógnak szederjes orcával az út menti fákon.” A hullának és a fákon díszelgő plakátoknak efféle rokonítása szintén a meghökkentés eszköze. A kolozsvári színházat köszöntő Sütő-esszé, a *Mondd!* is csupa ellentmondásra, paradoxonra alapoz, miközben a megszólított személyek cseréjével, fölcserélhetőségével a tilalom megszegése okozta zaklatottságnak is kifejezése: „Mondd! A jogtiprást! Az elviselhetetlent!... S a fájdalom végül a száj helyett is szól: Mondom! A fogamat kiköpve, véretem nyelve mondom, mit elhallgatni már nem lehet. Mondom magamnak és mindazoknak, akiknek hallgatása már nem hallik messze: a bennem konduló nyelvkárosultaknak.”

A messze nem hallatszós hallgatásnak a kondulással, azaz a harangszóval történő megjelenítése akár hasonlatként, akár oximoronként: egy, az irónia kifejezésére alkalmas retorikai alakzat ál-arca, egy viszony – a messzire hangzó szó és az egy személybe „költözött” harang – szembeállítás, visszájára fordítása. Ritter Joachim vélekedésével: „valami oda nem illő, olyasvalami, ami szembe kerül azzal, amit reméltek vagy elvártak, tehát valami, ami kilóg a sorból”. Példák, régebről, a pálya fordulatát jelentő regényből: az *Anyám könnyű álmat* ígér Károli Gáspárral és Luther Márton szoltárklapanciáival hozakodik elő, hogy fújták minden vasárnap, és „ha nem is nyertük el a feltá-

madást, a hozzá vezető legrövidebb utat: a kihalást elkerültük”. Szakralitás és blaszfémia együtt, egyszerre. Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat!*, amelynek olvastán – ha olvasnák – a derékhad kritikusi ujjonghattak volna s ujjonghatnának, hogy „a nyelvvel való bíbelődés... a szemünk láttára történik”, szintúgy bőséges példatár. „...úgy énekeljünk, László, hogy hangunkat bizonyítva a sajtunkat is megőrizzük. Ezt majd Bethlen Gábortól fogod megtanulni” – javasolja Nagytata, az állatmesék világát is megidézve, de tán a hegyi pásztorokét is, a mesét és a köznapiságot a történelem távlatára nyitva. Paródiára, pontosabban a szerepek cseréjére épül, így hat a figyelmeztetés: „Lám, ha nem ügyelünk, még megértjük egymást”, és így, gúny felé hajlóban a kijelentés: „az ellentmondások iránti érzéke alszik; ez boldogságának egyik forrása”. Sok-sok változat, alakzat mutatja a nyelvvel való bíbelődés örömét, s azt, hogy „a kedélynek újabb talpra ugrásával” szerzett szavaknak, kifejezéseknek, nyelvi tréfáknak mindig van valami közösségi sugallatuk, valóságvonatkozásuk. Úgy valahogy, mint Tamási Áron alkotásaiban: Sütő azt emeli ki, hogy rengeteg bennük a „furfangos kedélyben fogant és váratlan drámaiságba forduló, Janus-arcú replika”. Váratlanság, Janus-arcúság: láttuk, teoretikusok, esztéták, filozófusok emlegették ugyanezen jellemzőket. A profetikus magatartáshoz, a vádként, gúnyként hangzó vátesz-szerephez kapcsolódva is értelmezhető az írói hitvallás: „Szilveszter napjának Janus-arcával vigyázzuk az elmúltakat és az ingerlékeny jövőnket egyaránt. De megtanulhattuk ezt a galamboktól is, amelyek egymásnak háttal térnek nyugovóra, hogy a kétíránnyú örködéssel épségben megmaradjanak az éjszakában.”

A metaforikus beszéd ezáltal is eltér az újabb (erdélyi) lírának (irodalomnak) attól a törekvésétől, amely a monográfus szerint a performatív jelleg helyett a retorikai játékot helyezi előtérbe, s „az ironia egyetlen céljává a nyelv eredendő önreferenciális természetének felmutatása válik”. Kérdés, a valósággal szemben a nyelv elsődlegességét valló és gyakorló felfogás vagy a Sütő-féle valóságra utalás esik-e közelebb a „derűs művészet” híveinek elképzeléseihez. Ahhoz az irányhoz, amelyről Theodor Adorno ekképp értekezik: „Ahol a művészet magától is eleve derűs akar lenni, és ezért behódol annak a gyakorlatnak, amelyben [...] már semmi sem szent, ott simulékonyan kielégíti az emberek kívánságát, és árulást követ el saját igazságtartalma ellen. Előírt vidámsága beilleszkedés a működés rendjébe. Megerősíti az embereket abban, hogy továbbra is tűrjék ezt a rendet, hogy továbbra is részt vegyenek működésében.” Sütő nyelvszemléletét elemezve egy kritikus figyelmeztetett: még a „szemet szóért” sem tréfás vagy nyeglén egyénieskedő szóváltás. Olyan szülemény ez, ami – Szilveszter László Szilárd emlékeztet a fogalomhasználatra – a régebbi irodalomban „elmejátkszágnak” nevezett ironiából fakadhat. Akár az előbb idézett s az életmű utolsó szakaszában nagyon sűrűn emlegetett „nyelvkárosultak” kifejezés: ennek a mélyen keserű, tragikusnak is tartható ironiája az összetett szó szétválasztásakor mutatkozik meg. Hogy maga a nyelv az, ami a kár okozója – hasonlóan a fagy-, vihar-, jégkárosultak stb. esetéhez –, a bajok forrása. Hasonló elgondolás miatt tartja „teljességgel abszurdnak” a „nyelvhasználat” kifejezést, döbbenet tudakozódván, mikor szivároghatott be „emberi fogalmaink közé” ez az „elevenbe vágó” fogalom. A kisebbségi életben már éppen csak az hiányzik, fakad ki, hogy a kéz- és a lábhasználat is odakerüljön a nyelvhasználati jogok közé. Azt ugyan kérdésként teszi fel, hogy a nyelv iránti viszonyunk saját nemzetünk iránti viszonyulásunkat fejezi-e ki, s bár egyenes választ nem ad rá, közvetett módon, áttételesen mégis többször, többféleképpen felel – igennel, természetesen. Akkor is, amikor „szó-kertjeink művelésére” hív fel; akkor is, amikor új köszönési formának ajánlja a szokásos, az egészség iránt való érdeklődés helyébe a „Hogy s mint szolgál, magyar testvérem, az édes anyanyelve?” kérdését. Vagy amikor bibliai példával él, ám nem emeli a pátoz magasába: „Sok a stáció, hosszadalmas nyelvük golgotája.” Ilyen és ehhez hasonló szólásparafrazisok s egyéb átirások alapján is túlzás nélkül állíthatja: „Végső fokon majd minden munkám a veszélyeztetett magyar nyelv védelmében íródott.” S milyen hangnemben, valóban az ironikus beszédmód feltűnően gyakori „használatával”? A példákkal ezt reméltük igazolni. Bizonyítani, hogy a posztmodern kitüntetett érték-alakzata az ő életművében is meghatározó szerephez jut. Ezzel a bizonyágtétellel, meglehet, úgy jártunk, ahogy sokszor megfogalmazta a nevetségesség eseteként: eső elől tóba menekültünk. Mentségül szolgáljon, újra az ő posztprofetikus hangján szólva, utóvateszi vélekedését közvetítve, hogy: „miután a szekér kereke eltörött, mindenki tudott volna jobb utat is”. Az utazókról, úgy, mint (erdélyi) irodalmárokról, írókról, költőkről, kritikusokról van aztán egy meggondolkodtató példázata is, a múltat a jelenre vonatkoztató: volt irodalmi élet náluk, Romániában, sóhajtotta, mert voltak férfiak, „akik tudták, hogy egyik a másikra fényt vessünk inkább, mintsem árnyékot”.

